

РОЗДІЛ 6. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 349.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.1.55>

МІЖНАРОДНІ ТА НАЦІОНАЛЬНІ ПРАВОВІ ПІДХОДИ ЩОДО ВІДШКОДУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ЗБИТКІВ, ЗАВДАНИХ ВОЄННИМИ ДІЯМИ

Баїк О.І.,

*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного права та процесу
Навчально-наукового інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»*

Баїк О.І. Міжнародні та національні правові підходи щодо відшкодування екологічних збитків, завданих воєнними діями.

У статті проаналізовано міжнародні та національні правові підходи щодо відшкодування екологічних збитків, завданих воєнними діями.

Зауважено, що сьогодні вже набутий світовий досвід щодо відшкодування шкоди, завданої довкіллю внаслідок воєнних дій. Він може слугувати підґрунтям для притягнення російського агресора до відповідальності за нанесення величезних екологічних збитків в Україні. Зокрема, розглянуто про покарання за втрати та збитки, завдані Кувейту внаслідок іракського військового вторгнення й окупації. Зауважено, що досвід Компенсаційної комісії Ірако-Кувейтського конфлікту використовує українська сторона у питаннях створення міжнародного реєстру збитків. Також Україна спирається на підходи, щодо Реєстру збитків, заподіяних будівництвом стіни на окупованій палестинській території, який створила Організація Об'єднаних Націй для фіксування наслідків спорудження Ізраїлем оборонного муру від Палестини.

Проаналізовано правові норми щодо злочинів проти довкілля, які підпадають під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду. Зауважено про актуальність в умовах війни в Україні ратифікації Римського статуту Міжнародного Кримінального Суду нашою країною. Розглянуто положення *щодо захисту природного середовища при веденні воєнних дій, які визначено у Додатковому протоколі до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I)*. Зазначено про функціонування Реєстру збитків, завданих агресією Росії проти України, який було рекомендовано в Резолюції Генеральної Асамблеї ООН (2022 р.) та прийнято рішення про його створення на саміті Ради Європи (2023 р.).

Проаналізовано низку нормативно-правових актів України, дія яких спрямована на визначення (та фіксування) майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, зокрема і у сфері екології.

Зроблено авторський висновок про те, що сьогодні як на міжнародному рівні, так і в Україні наявна потреба в доопрацюванні прогалин щодо правових можливостей відшкодування екологічних збитків, завданих війною.

Ключові слова: відшкодування, воєнний злочин, воєнні дії, довкілля, екологічні збитки, екоцид, країна-агресор, навколишнє природне середовище, пошкоджене майно.

Bayik O. International and national legal approaches to compensation of environmental damage caused by military actions.

The article analyzes international and national legal approaches to compensation for environmental damage caused by military operations.

It is noted that today the world experience of compensation for environmental damage caused by military operations has already been gained. It can serve as a basis for bringing the Russian aggressor to justice for causing huge environmental damage in Ukraine. In particular, the discusses the punishment for losses and damages caused to Kuwait as a result of the Iraqi military invasion and occupation. It is noted that the experience of the Compensation Commission for the Iraq-Kuwait Conflict is used by the Ukrainian side in creating an international register of damages. Ukraine also relies on the approaches to the Register of Damage Caused by the Construction of the Wall in the Occupied Palestinian Territory, which was created by the United Nations to record the consequences of Israel's construction of the security wall against Palestine.

The analyzes the legal provisions on crimes against the environment that fall under the jurisdiction of the International Criminal Court. The emphasizes the relevance of ratification of the Rome Statute of the International Criminal Court by our country in the context of the war in Ukraine. The provisions on the protection of the natural environment in the conduct of hostilities, as defined in the Protocol Additional to the Geneva Conventions and Relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I), are considered. The functioning of the Register of Damage Caused by Russia's Aggression against Ukraine, which was recommended in the UN General Assembly Resolution (2022) and decided to be established at the Council of Europe Summit (2023), is noted.

The analyzes a number of regulatory legal acts of Ukraine aimed at identifying (and recording) property damaged and destroyed as a result of hostilities, terrorist acts, and sabotage caused by the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, including in the field of ecology.

The author concludes that today, both at the international level and in Ukraine, there is a need to finalize the gaps in the legal framework for compensation for environmental damage caused by war.

Key words: compensation, war crime, military actions, environment, ecological damage, ecocide, aggressor country, natural environment, damaged property.

Постановка проблеми. Сьогодні міжнародне право у питаннях компенсації за завдані збитки спирається на принципи, вироблені в результаті розгляду окремих кейсів, які стали історичними [1]. Після великих і руйнівних війн традиційно стягуються компенсації з країни-агресора на користь постраждалих держав. Найвідоміші «кейси» – виплати з боку Німеччини після Першої та Другої Світових війн. Частину цих грошей досі отримують постраждалі, в'язні німецьких концтаборів [2]. Зважаючи на те, що у світовій історії відомі випадки відшкодування збитків, нанесених країною-агресором під час війни, варто проаналізувати цей досвід, оскільки в Україні сьогодні продовжується воєнний стан, ворог далі завдає непоправних втрат нашій країні. Однією з його цілей є також знищення навколишнього природного середовища України: виснаження української землі, її родючих властивостей, забруднення вод, лісів і повітря тощо. Про це свідчать останні трагічні події, які відбулися внаслідок російського теракту на *Каховській* ГЕС.

Стан опрацювання цієї проблематики. Проблема відшкодування екологічних збитків, завданих воєнними діями в Україні, є вкрай актуальною та потребує активного обговорення і на національному рівні нашої країни, і, безперечно, на міжнародному. Водночас сьогодні відкритими для обговорення залишаються питання правового характеру, які стосуються не лише фіксування та відшкодування екологічних збитків, завданих окупантом, а й зупинення екоциду в Україні. Саме доопрацювання міжнародного та національного законодавства забезпечить надійне підґрунтя для притягнення російського агресора до відповідальності за нанесені ним екологічні збитки, завдані воєнними діями.

Метою статті є аналіз міжнародних та національних правових підходів щодо відшкодування екологічних збитків, завданих воєнними діями.

Вклад основного матеріалу. В сучасному світі вже існує прецедент покарання агресора за шкоду довкіллю. Навесні 1991 року створено Компенсаційну комісію ООН, яка розглядала всі претензії на компенсацію за втрати та збитки, завдані Кувейту внаслідок іракського військового вторгнення й окупації. Окремим напрямом у роботі Комісії став розгляд заяв щодо відшкодування екологічних збитків [3]. Агресор був змушений компенсувати понад 50 млрд доларів завданих збитків. Приблизно 10 % від цієї суми становило відшкодування саме заподіяної шкоди навколишньому середовищу. Україна має значно більшу територію й багатше біорізноманіття, аніж Кувейт. Тому й фінансова оцінка шкоди довкіллю буде значно вищою [4]. Комісія працювала понад 30 років та здійснила виплати постражданим у цій війні на 52,4 млрд доларів. Останній платіж за репараціями Кувейту за війну в Перській затоці Ірак зробив у 2021 р. [2]. Комісія ООН з компенсацій не була судом чи арбітражем, а діяла як політичний орган. Вона виконувала функцію встановлення фактів. До останніх подій в Україні це був

найбільший прецедент вирішення міжнародних претензій. Комісією було розглянуто майже 2,7 млн претензій [5]. Досвід Компенсаційної комісії Ірако-Кувейтського конфлікту використовує українська сторона у питаннях створення міжнародного реєстру збитків [1].

Також Україна спирається на підходи, що застосовувалися у кейсі «Щодо правових наслідків будівництва стіни на окупованій палестинській території» [1]. Реєстр збитків, заподіяних будівництвом стіни на окупованій палестинській території (далі – Реєстр для ОПТ) створила Організація Об'єднаних Націй для фіксування наслідків спорудження Ізраїлем оборонного муру від Палестини в 90-х роках ХХ ст. Цьому передувала тривала політична і юридична робота, зокрема низка резолюцій Генеральної Асамблеї ООН, Консультативний висновок Міжнародного суду ООН «Щодо правових наслідків будівництва стіни на окупованій палестинській території» від 9 липня 2004 р., доповідь Генерального секретаря ООН 17 жовтня 2006 р. Станом на 30 червня 2022 р. було зібрано понад 73 200 заяв-претензій і понад один мільйон підтверджуючих документів у 269 із 271 постраждалої палестинської громади, з майже 1 250 000 постраждалих палестинців. Станом на 1 липня 2020 р. Правлінням Реєстру для ОПТ розглянуто та ухвалено рішення щодо включення 37 257 зібраних претензій до Реєстру [6]. Реєстр чинний, але виплати не здійснювалися, оскільки збитки фіксуватимуться протягом усього часу існування стіни. Важливо, аби розробка механізму для України не зупинялася на фіксації, а паралельно створювалася комісія для розгляду і виплати компенсацій [5].

Варто зазначити, що сьогодні в умовах війни в Україні тривають обговорення щодо ратифікації Римського статуту Міжнародного Кримінального Суду нашою країною. Римський статут – це міжнародний договір, шляхом підписання якого у 1998 році було засновано Міжнародний кримінальний суд. Він набрав чинності 1 липня 2002 р. Наразі підписантами Римського статуту є 137 країн світу. Україна підписала цей договір 20 січня 2000 р., але Верховна Рада України донині не ратифікувала його. Після ратифікації Римського статуту держава стає учасником Міжнародного кримінального суду, а злочини її громадян або вчинені на її території – підсудними судові в Гаазі [7]. Варто зазначити, що 23 березня 2023 р. підписано Угоду між Кабінетом Міністрів України та Міжнародним кримінальним судом про створення Офісу Міжнародного кримінального суду в Україні. Зокрема, цією Угодою регулюються «питання, що стосуються або виникають у зв'язку із створенням та належним функціонуванням Офісу МКС з метою сприяння роботі МКС на території України у зв'язку з усіма ситуаціями та справами, що перебувають на розгляді Суду. В усіх випадках, коли ця Угода покладає зобов'язання на компетентні органи України, остаточна відповідальність за виконання таких зобов'язань, покладається на Уряд України» [8].

Злочини, що підпадають під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду визначено у ч. 1 ст. 5 Римського статуту Міжнародного Кримінального Суду: а) злочин геноциду; б) злочини проти людяності; с) воєнні злочини; д) злочин агресії. Зокрема, щодо воєнних злочинів, то відповідно до ч. 1 ст. 8 цього Статуту «суд має юрисдикцію стосовно воєнних злочинів, зокрема у випадках, коли їх вчинено в рамках плану чи політики або в рамках широкомасштабного вчинення таких злочинів» [9]. Шкода довіллю належить до воєнних злочинів, однак формулювання, подане у ст. 8 Римського статуту Міжнародного кримінального суду, – не має чіткої правової визначеності та складне для доведення у суді. Крім того, серйозна шкода довіллю, завдана у мирний час, не прописана у Римському статуті взагалі [3]. Проте, як слушно зауважують науковці, згідно з Римським статутом існує кілька антропоцентричних злочинів, починаючи від військових злочинів і закінчуючи злочинами проти людяності та геноцидом, які можуть бути використані для захисту довілля. На думку науковців, ці положення є ефективним засобом для стримування екологічної шкоди. Однак кримінальне переслідування лише за цими положеннями залишить повний обсяг шкоди навколишньому середовищу невизнаним. Це призведе до того, що шкода довіллю розглядатиметься та засуджуватиметься лише опосередковано як відгалуження шкоди людям та їхньому майну, якщо взагалі буде розглядатись [10, с. 86]. Нині внесенням змін до Римського статуту займаються фундація Stop Ecocide та парламент Швеції. Ця ініціатива була започаткована у 2020 р. з нагоди 75-річчя відкриття Нюрнберзького трибуналу щодо воєнних злочинів Німеччини під час Другої світової війни. Фахівці пропонують внести зміни до преамбули статуту, зазначивши, що навколишньому природному середовищу щодня загрожує серйозне руйнування та погіршення його стану, що, як наслідок, створює загрозу для людства та світу в цілому. Ініціативна група також хоче доповнити ст. 5 «Злочином екоцид» та додати до міжнародно-правового акта статтю, що закріплює його склад [3]. Варто зауважити, що статтею 441 Кримінального кодексу України поняття «екоцид» визначено як «масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну

катастрофу». За вчинення екоциду винні особи караються позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років [11].

У п. 3 ст. 35 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) зазначено, що «заборонено застосовувати методи або засоби ведення воєнних дій, які мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдадуть широкої, довгочасної і серйозної шкоди природному середовищу». До того ж, статтею 55 визначено положення щодо захисту природного середовища [12]. Водночас ознаки складу воєнного злочину проти довкілля в міжнародному законодавстві, як зазначає О. Шафранова, мають юридично не визначені критерії. Це у більшості випадків унеможливить відшкодування завданої шкоди довкіллю, адже критерії «обширності», «довгочасності» та «серйозності» законодавчо не закріплені. Іншим кроком для забезпечення відшкодування шкоди, завданої довкіллю, як у воєнний, так і в мирний період, має стати законодавче закріплення поняття «екологічні збитки». Тож, екологічними збитками, на думку О. Шафранової, мають бути: «витрати, яких держава зазнала у зв'язку із завданням шкоди об'єкту довкілля та витрати, які держава мусить зробити для відновлення навколишнього природного середовища; доходи, які б держава могла реально одержати за звичайних обставин, якби не було завданої шкоди довкіллю, якщо такі передбачались; компенсація у разі неможливості відновлення об'єкту довкілля» [13].

Створення Реєстру збитків було рекомендовано в Резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 14 листопада 2022 р. Він має бути першим компонентом всеохоплюючого репараційного механізму, який має включати створення компенсаційної комісії, яка розглядатиме індивідуальні заяви про компенсацію Росією збитків від громадян, компаній та держави. Також має бути створено компенсаційний фонд, який накопичуватиме кошти для виплати рішень комісії, в тому числі за рахунок конфіскованих російських активів [14].

На першому за 17 років саміті Ради Європи 17 травня 2023 р. підтримано рішення про створення Реєстру збитків, завданих агресією Росії проти України. Політичну декларацію про приєднання до Розширеної часткової угоди щодо Реєстру збитків підписали прем'єр-міністр України разом із прем'єр-міністеркою Ісландії та прем'єр-міністром Нідерландів (реєстр буде базуватися в Гаазі) [15]. На сайті Ради Європи повідомляється, що 43 країни та Європейський Союз приєдналися або виявили намір приєднатися до Реєстру, створеного учасниками Саміту глав держав та урядів Ради Європи, який відбувся у Рейк'явіку 16–17 травня 2023 року [16].

Як слушно зауважує М. Ващишин, «важливим і надзвичайно актуальним завданням сучасної еколого-правової доктрини та правозастосовної діяльності України є розроблення ефективного механізму визначення шкоди, заподіяної навколишньому природному середовищу внаслідок воєнних дій РФ проти України та можливих і дієвих способів репарації завданих збитків». На її думку, «процедура застосування репарацій перебуває у площині міжнародних правовідносин, водночас обов'язок достовірної фіксації фактів заподіяння шкоди довкіллю України покладається на національні інституції відповідно до вітчизняного законодавства, з урахуванням попередніх міждержавних кейсів щодо включення екологічних збитків до пакету репарацій» [17, с. 56].

Варто зазначити, що з 22 травня 2023 р. в Україні набрав чинності Закон України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» [18]. Зокрема, у ч. 1 ст. 14 цього Закону визначено, що Реєстр пошкодженого та знищеного майна створюється для забезпечення збирання, накопичення, обліку, обробки, зберігання та захисту інформації та документів про: 1) осіб, майно яких пошкоджено або знищено; 2) пошкоджене та знищене майно (у тому числі пошкодження, завдані земельним ділянкам, землям, пошкодження та знищення надр, лісових, водних та інших природних ресурсів, а також біологічного різноманіття) незалежно від того, чи передбачається компенсація за пошкодження або знищення такого майна відповідно до цього Закону; 3) матеріальну шкоду (у тому числі збитки), завдану внаслідок пошкодження та знищення майна (у тому числі обстеження пошкодженого майна, крім обстеження, передбаченого статтею 39-2 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності», оцінку пошкодженого та знищеного майна); 4) розгляд та прийняття рішення про надання компенсації; 5) надання компенсації за пошкоджене та знищене майно та фінансування (виділення коштів) відновлення пошкодженого та знищеного майна [18].

А. Демиденко та Є. Стахів зазначають, що, враховуючи значну шкоду для довкілля, завдану Україні війною, та її вплив на природні екосистеми, аграрні системи та руйнування міст, легко зауважити, що потрібно буде реабілітувати екосистеми щонайменше на 100 гектарах, а також відновлювати сотні територій, еквівалентних об'єктам «Суперфонду», у багатьох містах та мікрорайонах, де були розташовані промислові майданчики [19]. Щодо наслідків екокатастрофи, яку влаштували російські військові, підірвавши Каховську ГЕС, то вони проявлятимуться ще не один рік. Як зауважує Є. Коржов, «настільки великі наслідки, що вони торкнулись не лише території зони ураження від Запоріжжя до Дніпро-Бузького лиману, а й відповідають певним негативним характеристикам навіть у Чорному морі й доходять вже до Середземного моря» [20].

Відповідно до Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 р. № 326 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 22 липня 2022 р. № 951), визначення шкоди та збитків здійснюється окремо за такими напрямками, зокрема, у сфері екології: 1) шкода, завдана земельним ресурсам; 2) втрати надр; 3) збитки, завдані водним ресурсам; 4) шкода, завдана атмосферному повітрю; 5) втрати лісового фонду; 6) збитки, завдані природно-заповідному фонду. На виконання постанови Наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України 18 травня 2022 р. № 295 затверджено Методику визначення шкоди та збитків, завданих земельному фонду України внаслідок збройної агресії Російської Федерації [21–23]. В Україні при Міністерстві захисту довкілля та природних ресурсів України діє Оперативний штаб, який проводить збір та узагальнення інформації про шкоду для довкілля, нанесену окупантом [24]. Водночас, серед іншого, цей штаб використовує онлайн-платформу «SaveEcoBot», на якій у розділі «Воєнні злочини проти довкілля» можна конфіденційно повідомити Оперативний штаб Міндовкілля про воєнний злочин проти довкілля з метою формування позовів до Міжнародного суду ООН для відшкодування збитків країною-агресором. Усі повідомлення про воєнні злочини проти довкілля автоматично, за допомогою API, відправляються до Оперативного штабу Міндовкілля задля формування позовів до Міжнародних судів ООН задля компенсації шкоди, завданої країною-агресором [25].

Висновки. Отже, сьогодні вкрай важливою є світова практика щодо правових можливостей відшкодування екологічних збитків, завданих війною, зокрема й для України. Із проаналізованого можна висновувати, що попри всю важливість досліджуваного питання, як на міжнародному рівні, так і на рівні нашої країни, наявними залишаються прогалини, які ще потребують доопрацювання. Перш за все, варто все-таки якомога швидше та ретельніше доопрацювати законодавство шляхом закріплення відсутніх термінів і понять, наявність яких забезпечить чіткість застосування міжнародних та національних нормативно-правових актів щодо забезпечення відшкодування шкоди, завданої довкіллю у воєнний час. Наступне, Україні варто враховувати усі правові можливості, застосовані країнами, які потерпіли від війни, для визначення, усунення та відшкодування шкоди, завданої російським агресором. Однак варто зважати також на слабкі сторони такого досвіду, щоб швидше відновити та покращити екологічний стан України.

Список використаних джерел:

1. Мудра І. Міжнародний реєстр збитків: Україна формує систему ефективного післявоєнного відновлення. *Сайт Liga.net*. 2022. 23 листопада. URL: <https://www.liga.net/ua/politics/opinion/mejdunarodnyu-reestr-uscherba-ukraina-formiruet-sistemu-poslevoennogo-vosstanovleniya>.
2. Яковлева-Ормоцадзе М. Рада Європи готується представити міжнародний Реєстр збитків від російсько-української війни. Як українцям ним скористатися? *Сайт Mind.ua*. 2023. 10 травня. URL: <https://mind.ua/publications/20257133-rada-evropi-gotuetsya-predstaviti-mizhnarodnij-reestr-zbitkiv-vid-rosijsko-ukrayinskoyi-vijni-yak-ukr>.
3. Екоцид в Україні: за що росія виплачуватиме репарації? *Сайт Savednipro*. 2023. 27 січня. URL: <https://www.savednipro.org/ekocid-v-ukrayini/>.
4. Брайлян Є. Шкода довкіллю від війни вже перевищує 1,9 трильйона гривень – Руслан Стрілець. *Сайт АрміяInform*. 2023. 15 квітня. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/04/15/shkoda-dovkillyu-vid-vijny-vzhe-perevyshtuue-19-tryljona-gryven-ruslan-strilecz/>.
5. Мальський О., Шаповалова К., Бекетов О. Міжнародний реєстр збитків – крок до виплати репарацій. *Сайт Економічна правда*. 2023. 28 лютого. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/02/28/697502/>.

6. Косаревич С., Городиський І. Створення Міжнародного реєстру збитків для України: досвід функціонування Реєстру збитків для Палестини (UNROD). *Сайт Центр Дністрянського*. URL: <https://dc.org.ua/news/stvorennya-mizhnarodnogo-reestru-zbytkiv-dlya-ukrayiny-dosvid-funkcionuvannya-reestru-zbytkiv-dlya-palestyny-unrod>.
7. Україна та Римський статут: чому треба ратифікувати цей договір? *Сайт Укрінформ*. 2023. 03 квітня. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3690850-slozi-nabigali-na-oci-koli-bacili-ak-povertaetsa-armia-ukraini.html>.
8. Угода між Кабінетом Міністрів України та Міжнародним кримінальним судом про створення Офісу Міжнародного кримінального суду в Україні, дата вчинення 23.03.2023 р., дата набрання чинності для України 23.03.2023 р. *Сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_001-23#Text.
9. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду від 17.07.1998 р., набрання чинності 01.07.2002 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.
10. Перспективи відшкодування екологічної шкоди, спричиненої збройною агресією РФ в рамках міжнародних екологічних угод: посібник / Є. Алексеева, С. Баран, С. Гольфстрьом, І. Заверуха, О. Кизима, О. Мелень-Забрамна, О. Пелих; за наук. ред. О. Кравченко, Д. Скрильнікова. Львів: Видавництво «Компанія “Манускрипт”», 2023. 92 с.
11. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/conv#n3053>.
12. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text.
13. Шафранова О. Правові можливості і аспекти відшкодування шкоди, завданої довкіллю під час війни. *Сайт Досить туди ж Кривий Ріг*. 2022. 11 листопада. URL: <https://dtkr.com.ua/pravovi-mozhlyvosti-i-aspekty-vidshkoduvannya/>.
14. Міжнародний реєстр збитків, завданих Україні російською агресією, буде розташований у Гаазі. *Сайт Міністерства юстиції України*. 2023. 17 лютого. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/mijnarodniy-reestr-zbitkiv-zavdanih-ukraini-rosiyskoju-agresieyu-bude-roztashovaniy-u-gaazi>.
15. Водяний А. Європа створила реєстр збитків від воєнних дій Росії в Україні: хто не приєднався. *Сайт ЛІГА.Бізнес*. 2023. 17 травня. URL: <https://biz.liga.net/ua/all/all/novosti/evropa-sozdala-reestr-uscherba-ot-voennyh-deystviy-rossii-v-ukraine-kto-ne-prisoedinilsya>.
16. Саміт Ради Європи створив Реєстр збитків для України як перший крок до міжнародного Компенсаційного механізму жертвам російської агресії. *Сайт Council of Europe*. 2023. 17 травня. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/council-of-europe-summit-creates-register-of-damage-for-ukraine-as-first-step-towards-an-international-compensation-mechanism-for-victims-of-russian-aggression>.
17. Ващишин М. Юридичний механізм визначення екологічної шкоди та його особливості в умовах воєнної агресії Російської Федерації проти України. *Право України*. 2022. № 6. С. 55–68.
18. Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України: Закон України від 23.02.2023 р. № 2923-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20#Text>.
19. Демиденко А., Стахів Є. Як правильно рахувати екологічні збитки України від війни? *Сайт «Вокс Україна»*. 2023. 09 травня. URL: <https://voxukraine.org/yak-pravylnno-rahuvaty-ekologichni-zbytku-ukrayiny-vid-vijny>.
20. Іванова Т. «Наслідки проявлятимуться ще не один рік». Науковці про екокатастрофу через підрив військами РФ Каховської ГЕС. *Суспільне. Новини*. 2023. 15 липня. URL: <https://suspilne.media/525319-naslidki-proavlatimutsa-se-ne-odin-rik-naukovci-pro-ekokatastrofu-cerez-pidriv-vijskami-rf-kahovskoi-ges/>.
21. Шкляр С. Як змусити росію заплатити за екологічні збитки. Чи можуть колективні позови про відшкодування екологічних збитків, завданих росією, бути ефективними? *Сайт Економічна правда*. 2022. 17 жовтня. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/10/17/692705/>.

22. Порядок визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації, затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 р. № 326 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 22.07.2022 р. № 951). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF#Text>.
23. Методика визначення шкоди та збитків, завданих земельному фонду України внаслідок збройної агресії Російської Федерації, затверджено Наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України 18 травня 2022 р. № 295, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 30 травня 2022 р. за № 586/37922. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0586-22#Text>.
24. Оперативний штаб при Міндовкіллі вже розпочав збір та узагальнення інформації про шкоду для довкілля, нанесену окупантом. *Урядовий портал. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України*. 2022. 04 березня. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/operativnij-shtab-pri-mindovkilli-vzhe-rozпочav-zbir-ta-uzagalnennya-informaciyi-pro-shkodu-dlya-dovkilliya-nanesenu-okupantom>.
25. Воєнні злочини проти довкілля. *Сайт SaveEcoBot*. 2023. URL: <https://www.saveecobot.com/features/environmental-crimes>.